

استاد هنرمند آن در پیشانی بخاری تالار بزرگ با آئینه چنین مرقوم رفته است: «چا کردر گاه ابوالقاسم آئینه بر شیرازی ۱۳۰۲» .

حسینیة قوام

حسینیة قوام الملکی هم در جانب دیگر خیابان لطفعلیخان زند نزدیک دیوانخانه قوام قرار دارد که مشتمل بر حیاط متناسبی با ایوانها و غرفه‌های مزین به کاشی و گچبری بوده معاصر با دوبنای سابق الذکر میباشد و اداره اوقاف فارس در چند سال پیش تعمیرات صحیح و اساسی در آن انجام داده اند.

مسجد نصیر الملک

بنای زیبای دیگر دوران قاجاریه مسجد نصیر الملک واقع در محله گود عربان است که در جنوب خیابان لطفعلیخان زند واقع گشته است و مسافت زیادی با دیوانخانه قوام الملکی ندارد. در مسجد نصیر الملک کاشیکاری و ستونهای سنگی شبیه مسجد وکیل بکار رفته اقتباسات قابل تحسینی از بنای تاریخی مزبور نموده اند، در دهلیز شمالی آن نام معمار (کمترین محمد حسن) ضمن کتیبه نستعلیق که بیت معروف: «غرض نقشی . . .» را در بر دارد خوانده میشود و تاریخ بنای مسجد از ۱۲۹۳ تا ۱۳۰۵ ذکر گشته است. این مسجد در تاریخ ۱۱ بهمن ماه ۱۳۳۴ ذیل شماره ۳۹۶ در فهرست آثار تاریخی ایران ثبت گردیده است.

حسینیة مشیر

حسینیة مشیر که با گذشتن کوچه کوتاهی از وسط جانب شرقی خیابان قآنی میتوان با تجارفت نمونه زیبای دیگر از آثار دوره قاجاریه در شهر شیراز بشمار میرود. (ش ۱۳۸) این بنا اکنون محل دبیرستان سلطانی موقوفه بانوی نیکوکاری است که دبیرستان مزبور منتسب باو میباشد. در غرفه‌های مختلف ایوان بزرگ جانب شمال اشعار مناسب با تعزیه داری و مربوط با احداث این بنای مذهبی مرقوم رفته است. ممتاز ترین اثر تاریخی آن کاشیکاری پیشانی بالای ایوان بزرگ است که صحنه کربلا را با رنگ آمیزی بسیار دلپسندی که منحصر با استادان هنرمند

شیراز بوده است بر خشتهای آن نقش نموده اند (ش ۱۳۹).

مسجد مشیر

مسجد مشیر نزدیک حسینیه مشیر واقع است و کاشیهای ممتاز و مقرنس کاریهای عالی و شبستانی با ستونهای سنگ یک پارچه جالب توجه دارد و سال تارینهای ۱۲۶۶ در ایوان غربی و ۱۲۷۵ در پیشانی ایوان شرقی آن خوانده میشود.

گنبدهای کاشیکاری و ابنيه متبرک دیگر که آثار عهد قاجاریه را دربر دارد نیز در شیراز هست که ذکر آنها با اختصاری که در این کتاب باید رعایت نمود مورد پیدا نمیکند.

۴۳ - باغهای معروف شیراز

شهر شیراز از قدیم الایام بداشتن باغهای زیبا و مصفا شهرت داشته که باغ موزه پارس یا باغ نظر هم از جمله آنها بوده است و اکنون نیز معدودی از باغهای وسیع قدیمی در کنار یا خارج شهر باقی است که مهمترین آنها رامذکور میدارد:

باغ جهان نما

در کنار خیابان دروازه قرآن باغی بنام جهان نما از آثار دوران کریمخان زند وجود دارد که دیوار آجری بانمای ساده آن از خارج بصورت اصلی نمایانست و درون آن عمارتی نظیر عمارت کلاه فرنگی (موزه پارس) با چهار حوض و محوطه وسیع باغی شبیه باغ موزه پارس دیده میشود و رویهمرفته بصورت متروک بدون تعمیر و مراقبت باقی مانده از نظر طرح باغ و عمارت و حوض همانند باغ نظر میباشد.

باغ تخت

این باغ در شمال شهر پائین کوهسار نزدیک بابا کوهی و محل قسمتی از پادگان شیراز است، اساس اولیه عمارتی در محل آن در سال ۴۸۰ شیرازی بوسیله اتابک قراچه گذارده شد و بنام تخت قراچه موسوم گشت بعداً آقا محمد خان قاجار در

۱۲۰۸ هجری و محمد شاه قاجار در ۱۲۶۰ هجری بنای جدید و محوطه‌های مسطح آنرا که تخت قاجار نامیده شد احداث نمودند و حوضها و قواره‌ها و حمام و مستحادثات عالی داشت (ش ۱۴۰) که تماماً از میان رفته است و اکنون قسمتی از محل آن بصورت محوطه‌های مسطح که در دامان کوه بصورت طبقات متعدد خود نمائی میکند با ابنیه‌ای که از طرف ارتش تجدید بنا بنیاد شده است مورد استفاده قسمتی از پادگان فارس بوده از نظر آثار تاریخی و هنری حائز اهمیتی نیست.

پارك سعدي

روبروی باغ جهان نما باغ مصفاًئی با عمارت قدیمی از آثار حسینعلی میرزا فرزند فتحعلی شاه قاجار وجود دارد که حوض بزرگ آب و حجاریهای ازاره جلوعمارت بصورت قدیم حفظ شده داخل عمارت تغییراتی فراخور احتیاجات بعدی یافته از چند سال پیش هم محل مهمانخانه آبروهند پارك سعدي گردیده است. باغ کنونی پارك سعدي قسمت کوچکی از باغ اصلی قدیمی میباشد.

باغ دلگشا

در شمال شرقی شیراز کنار راه آرامگاه سعدي باغ بانزھتی با درختان مرگبات و حوض بزرگ و آبشارهای متعدد و عمارت مجللی قرار دارد که از آثار اجدادی خاندان قوام است و از آب قنات بندر کسه آب سعدي نام دارد مشروب میشود. احداث باغ در ۱۲۰۵ هجری بوسیله حاج ابراهیمخان اعتماد الدوله صورت گرفته در ۱۲۳۶ شاهزاده رضاقلی میرزا نایب الایاله آنرا خریداری و مرمت نمود و عمارت کلاه فرنگی را در آنجا ساخت و پس از سی سال حاج میرزا علی اکبر قوام الملك اطراف آنرا دیواری کشید و ضمن تعمیر عمارت ایوان مجللی بر آن افزود و از آن پس در خاندان قوام باقی مانده از آن بخوبی نگهداری میکنند (ش ۱۴۱)

باغ ارم

بمسافت کمتر از يك كيلو متری شمال غربی شیراز در جانب شمالی رودخانه خشک که حد شمالی طبیعی شهر محسوب میگردد باغ وسیعی با درختان سرو

فراوان و عمارت مجلل و تالار آئینه کاری و حوض آب زیبائی وجود دارد که از معروفترین باغهای شیراز است و باغ ارم نام دارد و از آثار دوران ناصرالدین شاه قاجار بشمار میرود، در میان درختان سرو آن (ش ۱۴۲) سرو بلند قامت بسیار موزونی مخصوصاً بسیار جلب توجه میکند که آنرا سرو تاز میخوانند و نظیر آن در کشور ایران سراغ نمیرود.

باغ خلیلی

در جانب مغرب خارج شهر شیراز نزدیک خیابان قصر الدشت باغ زیبائی پراز گلها و درختان گوناگون وجود دارد که به سرمایه و همت و سلیقه آقای محمدخلیل خلیلی ایجاد شده بوته‌های درخت و گل‌های آنرا از کشورهای دور دست آسیا و اروپا آورده از هوا و آب و لطافت موقع در کنار شهر شیراز استفاده نموده اند و نزهتگاه بدیعی بوجود آورده اند و با کمال گشاده روئی هم آنرا بروی باز دید کنندگان ایرانی و خارجی باز گذارده اند.

باغ عنیف آباد یا باغ گلشن

این باغ بمسافت تقریبی دو کیلو متری مغرب شیراز در جنوب خیابان قصر الدشت واقع گردیده با سلیقه مخصوصی درختان سرو و چنار و صنوبر و کاج و بید و عرعر در آن غرس نموده اند و عمارت مجللی با زیر زمینهای وسیع کاشیکاری و آزاره‌های سنگی دارای نقوش برجسته سربازان و تالارها و اطاقهای متعدد در آن ساخته‌اند، این باغ هم از جمله آثار خاندان قوام شیرازی بوده بانی اولیّه آن میرزا علیمحمد خان قوام‌الملک دوم است که در ۱۲۸۴ هجری شروع باحداث آن نمود و قنات لیمک را که در قصر قمشه بمسافت قریب ۱۵ کیلو متری آنجا بود خریداری کرد و برای مشروب ساختن باغ اختصاص داد و به بعضی محلات شیراز نیز وقف نمود.

قسمت دوم - آثار تاریخی بیرون شهر شیراز

غیر از باغها و ابنیه خارج شهر شیراز که در تلو صفحات سابق ذکر آن گذشت چند اثر تاریخی در نزدیک شهر شیراز واقع است که بعلمت نزدیکی آنها بشهر مناسبتر دیدتوضیحات مربوط با آنها را هم در اینمورد ذکر نماید، این آثار شامل قصر ابونصر و برم دلك در جانب مشرق و نقش بهرام در گویم و آثار تاریخی مسجد بردی در سمت مغرب و بقعه پیر بناب در قسمت جنوب غربی خارج شهر شیراز میباشد .

قصر ابونصر (یا تخت ابونصر)

بمسافت شش کیلو متری در مشرق شیراز بر بالای تپه بقایای ابنیه و حصار سنگی و دیوار های آجری و ساختمانهای خشتی و آستانه های سنگی فرو افتاده و چند قطعه نقوش برجسته از نوع نقوش تخت جمشید دیده میشود . از نقوش برجسته و آستانه های سنگی عهد هخامنشی فقط يك آستانه بر سر پامانده (ش ۱۴۳) نقش خدمتگزاری که ظرفی در دست دارد بر دیواره های آن حجاری گردیده است و بعقیده برخی دانشمندان قطعات مزبور را از تخت جمشید بمحل فوق الذکر آورده مورد استفاده مجدد قرار داده اند ولی این عقیده صحیح نیست و در قصر ابونصر بنای اصلی از دوران هخامنشیان وجود داشته است (۱) در سالهای ۱۳۱۱ تا ۱۳۱۳ شمسی از طرف هیئت علمی موزه متروبولیتن نیویورک کاوشهای علمی در آنجا صورت گرفت و نمونه های سفال و قطعات ظروف سنگی عهد هخامنشی باسگه ها و آثار دیگری از عهد سلوکی و اشکانی و ساسانی کشف گردید و رویهمرفته معلوم شد در عهد اشکانیان بنای مستحکم محصوره در آنجا احداث نموده اند و در زمان

(۱) - در چند صفحه بعد ضمن معرفی آثار تاریخی فرمشکان در این باره توضیح بیشتر داده میشود .

ساسانیان هم مورد استفاده کامل بوده است و احتمال می‌رود پیش از دوران اسلام که قلعه‌های چندی در حول و حوش محل کنونی شهر شیراز بجای شهر شیراز فعلی وجود داشت در محل قصر ابونصر نیز یکی از مهمترین قلعه‌های مزبور بصورت آباد و دائر موجود بوده است. نام قصر ابو نصر یا تخت ابو نصر چندان قدیمی نیست و نام قدیمتر این محل تخت سلیمان بوده‌ذیل همین نام در تاریخ ۲۴ شهریورماه ۱۳۱۰ بشماره ۱۳ در فهرست آثار تاریخی ایران ثبت رسیده است. محوطه پائین و مجاور قصر ابونصر را بنام دشت خضر میخوانند و بقاعی هم در آنجا وجود دارد.

برم دلک

دنباله راهی که از شیراز به تخت ابونصر می‌رود بمسافت شش کیلومتر دورتر از تخت ابونصر بمحل مصفائی می‌رسند که بیشه زار و چشمه ساراست و بقعه‌ای بنام امامزاده ابراهیم نزدیک آن وجود دارد. بر صخره کوهستان کنار چشمه و بیشه مزبور سه مجلس حجاری عهد ساسانی دیده میشود. مجلس بزرگتر صورت مردی را نشان میدهد که گلی در دست دارد و آنرا بطرف زنی گرفته است و زن نیز دستهای خویش را بجانب مرد دراز نموده است و اشتباه حجاری هم در آن وجود دارد. مجلس وسطی نقش برجسته ایست که احتمال می‌رود صورت بهرام پنجم باشد. مجلس سوم تصویر جوانی را با موهای انبوه و کلاه بلند نمدی مینمایاند. رویهمرفته نقوش مزبور از حجاریهای برجسته عهد ساسانی نیست و از کارهای غیر مهم آن دوران بشمار می‌رود (ش ۱۴۴) - کلمه برم (بروزن رزم) بمعنی چشمه بوده و دلک نیز وجه مخفف دل است و ساکنین محلی این نقوش را مانند بسیاری از نظائر آن نقش رستم مینامند. آثار برم دلک تحت عنوان حجاریهای عهد ساسانیان در مجاورت تخت سلیمان (که بشرح سابق الذکر مقصود قصر ابو نصر است) ذیل شماره ۷۱ در تاریخ ۱۵ دیماه ۱۳۱۰ در فهرست آثار ملی ایران ثبت رسیده است.

نقش بهرام (نقش رستم) در گوئیم

دهکده گوئیم بمسافت قریب سی کیلو متری مغرب شیراز نزدیک جاده قصرالدشت واقع گردیده است و در یک کیلومتری و نیم جنوب غربی آن در تنگ موسوم به قوام آباد نقش برجسته بهرام دوم پادشاه ساسانی در ارتفاع هشت متری از سطح زمین بر بدنه کوهسار حجاری گردیده است. طول بدنه حجاری ۲ متر و نیم و پهنای آن ۱/۷۰ متر بوده بعلت بدی نوع سنگ آسیب فراوان بر آن وارد آمده است (ش ۱۴۵) بطوریکه ملاحظه آن جز برای دانشمندان و اهل فن مورد استفاده بازدید کنندگان دیگر نیست. این حجاری را هم اهل محل بنام نقش رستم میخوانند.

آثار تاریخی مسجد بردی یا قصرالدشت

قصبه قصرالدشت که بنام مسجد بردی نیز خوانده میشود به مسافت شش کیلو متری شمال غربی شیراز واقعست که خیابان اسفالتی باصفائی از محوطه های درختکاری و باغهای قدیمی از جانب مغرب شهر شیراز یعنی انتهای غربی خیابان لطفعلیخان زند با آنجا امتداد دارد و باغ ها و خانه های با تزیینت در دو سمت خیابان مزبور ساخته اند و دنباله خیابان نامبرده هم جاده ای است که به گوئیم و قلات و اردکان میرود.

نگارنده از وجود بنای تاریخی در قصرالدشت بهیچوجه مطلع نبودم. استاد دانشمند جناب آقای علی اصغر حکمت چون از تدوین این کتاب اطلاع یافتند ضمن ابراز خرسندی و تشویق کامل توجه اینجانب را بوجود لوحه سنگی با کتیبه خط ثلث بنام اوزون حسن (۸۷۱ تا ۸۸۲ هجری) در مسجد جامع قصرالدشت جلب فرمودند و اینجانب (مانند چند مورد دیگر این کتاب) از دوست دانشمند آقای علی سامی تقاضای ارسال عکس و متن کتیبه را نمودم و پس از چندی عکس قسمتی از جبهه جنوبی مسجد که لوحه سنگی مزبور بر آن نصب است (ش ۱۴۶) و عکسی

هم از عین لوحه سنگی حاوی کتیبه (ش ۱۴۷) توسط آقای منوچهر چهره‌نگار تهیه و جهت اینجانب فرستاده شد و متن کتیبه را نیز دانشمند گرامی آقای علی اکبر بصیری رئیس کتابخانه ملی فارس بنا بر درخواست آقای سامی از روی اصل لوحه در محل خود قرائت فرموده بضمیمه اطلاعات مفیدی در باره بانی مسجد جامع و مقبره او و مسجد دیگری که همان شخص در قصبه مزبور ساخته است مرقوم داشتند که همراه نامه آقای سامی رسیده است و اینک با اظهار سپاسگذاری از این گونه همکاری‌های مفید و مستمر عیناً در اینجا نقل می‌گردد :

«در مسجد جامع قصرالدشت کتیبه سنگی بابعاد ۸۵ × ۸۰ سانتیمتر در دیوار جنوبی بفاصله دو متر و نیم از کف مسجد نصب است که بشرح زیر خوانده شد :

اما بعد حمد الله و شکر نعمته فقد استحدث الطرف الجنوبي من هذا المسجد بعد الجدار القديم برمته و عمر الصفة القبلي باصلاح طاقاته وجدد عمارة الصفة الصبوی بمرمته و اصلح ما فوق طاقات الصحن بالحجر الاتابكي حول قمته في أيام السلطان العادل بعالي همته الآمن كافة البريه في ظل رحمة مظفر السلطنة والدين ابي النصر سلطان حسن بهادر خاد الله خلافته اقل رعيته احمد ۸۷۵ .

و در کنار خیابان فعلی قصرالدشت که بجاده اردکان می‌رود بقعه ایست بنام (رئیس احمدی) که از قرائن معلوم میشود قبر همین (اقل رعیت احمد) سازنده مسجد مزبور است و در آن بقعه سه سنگ قبر است که سنگ وسط از سنگهای بزرگ و قطور قدیمی است و در لبه فوقانی بالای سر که ضخامت سنگ را مینمایاند این عبارت خوانده شد :

که بودی همه خصلت او نکو
بتا ریکدان لحد سد فرو
کزو داشت باغ جهان آبرو
دعاهای خیر است تاریخ او

رئیس احمد آن سرور محترم
بهجرت شده نهصد و یک سنین
گذشت از جهان آن سحاب کرم
چو باشد دعاهای خیر از بیسن

«در دیوار متصل بهمین مقبره کتیبه سنگی بابعاد ۲۵ × ۲۱۰ سانتیمتر با خط نسخ خوش در دو سطر نصب است که چنین خوانده شد :

«قال الله تعالى وان المساجد لله فلا تدعوا مع الله احدا اتفق بنیان هذا المسجد الشریف والبقعة المنیف والمقبرة اللطیف العالیه لعبد الفقیر الرئیس فخر الدین احمد بن رئیس ناصر الدین جعفر القصر الدشتی تقبل الله منه فی سنة خمس وتسعين وثمان مائه» .

«از قرائن معلوم میشود که رئیس احمد بامر سلطان حسن در ۸۷۵ هـ. مسجد جامع قصر الدشت را بنا و تعمیر نموده و در سال ۸۹۵ هـ. این مسجد پائین و مقبره و بقعه را ساخته و در ۹۰۱ هجری وفات یافته است و این مقبره اکنون بنام (رئیس احمدی) در قصر الدشت معروف است.»

علاوه بر آنچه گذشت قبر مکتبی شیرازی شاعر معروف قرن دهم هجری معاصر شاه اسمعیل اول نیز در قصبه قصر الدشت مجاور مسجد جامع واقع گردیده بهمین مناسبت هم نام خیابان مرکزی قصبه بنام شاعر مزبور نام گذاری شده است .

مقبره شیخ اقطع یا بقعه پیر بناب

بقعه پیر بناب در کوهسار جنوبی شیراز واقع گشته در کتاب آثار عجم توضیحات مفید و جامعی در باره آن مرقوم رفته است که نقل عین آن در این مورد مناسبتر از هر گونه شرح و توضیحی بنظر رسیده عیناً بشرح زیر مذکور میگردد:

«شیخ اقطع که او را پیر بناب نیز خوانند اسمش سید محمد مزارش در سمت جنوب غربی شیراز به مسافت دو فرسنگ تقریباً در دامنه کوهی است و او در مغاره مسکن داشته پس از وفات در همانجا بخاک سپرده شد. بقعه بسیار کوچکی بر سر آن بنا نموده اند بعدها محمد علی خان ایلخانی قشقائی ابن جانی خان را مهمی

عظیم روی داده و از آن راه میگذشته بقبر شیخ مذکور ملتجی میشود. اتفاقاً از آن مهلکه خلاصی یافته آنجا را مرمتی کرده وصیت مینماید که چون اجلش رسد در جوار شیخ دفنش کنند، در سنه یکهزار و دوست و شصت و شش هجری که از جهان میگذرد جسدش را حمل نموده در آنجا بنخاک میسپارند و بنای تکیه مینمایند، تالاری که بواسطه دو ستون از سنگ یکپارچه قائم است بنیاد میکنند و سنگ بسیار بزرگی بر قبرش میافکنند. اشعاری ببحر تقارب مرحوم داوری ابن وصال گفته بر آن نقش مینمایند و آن قبر در تالار مذکور است بطرف دست چپ شیخ قدس سره بطوری واقع شده که مزار شیخ در اعلا و قبر ایلخانی در اسفل است زیرا که مزار مذکور در بلندی بوده چون جلو آنرا تالار برپا نموده اند لذا فضای تالار دو طبقه مینماید و قبر ایلخانی در طبقه پائین است و در آن تکیه چند اطاق دیگر هست و باغچه ای هم دارد و آن تالار و بناها بمرور ودهور روی بخرابی نهاده بود در این ازمنه حاجی نصرالله خان ایلخانی مذکور بمرمت آنجا پرداخته بسرکاری جناب مبرز علی خان بواناتی ملقب بانواری که از جمله سلاک زهبی است مجاهدی است صاحب حال و سالکی حمیده خصال» (۱)

پس از این قسمت در کتاب آثار عجم بذکر شرح احوال شیخ اقطع و توضیح اینکه سه نفر از عرفا بدین عنوان خوانده شده اند میپردازد که چون از موضوع این کتاب خارج است نقل آن مورد ندارد و بهر صورت در کتاب مثنوی (جلد سوم - آغاز ثلث دوم جلد مزبور) شرح حال شیخ اقطع معروفتر از دو دیگر ضمن اشعار نغزی بیان گردیده است و مرحوم فرصت الدوله هم در پایان ذکر این مطلب در باره هویت پیر بناب چنین مینگارد: «فقیر مؤلف از شخصی ثقه مورخ شنیدم سیدمذکور در اوایل حال در کوه تودج فارس به عبادت میگذرانیده سپس در این کوه که مدفن اوست آمده و تاریخ فوتش معلوم نشد».

اکنون بقعه نامبرده یکی از گردشگاههای زمستانی مردم شیراز است و بنای آن مجدداً در معرض تباهی و ویرانی قرار دارد.

فصل سوم - آثار تاریخی فواحی جنوب شرقی و مشرق فارس

کوار - فرمشگان - خشر - سروستان - نیریز - فسا - اعطیانات -

داراب - جهرم - لار (و برخی فواحی شهرستانهای «جوار و خلیج فارس»)

۱ - کوار

بلوک کوار بمسافت نه فرسنگی (قریب ۵۴ کیلومتری) جنوب شرقی شیراز است و چون از شیراز به پل فسا بروند راه بدو قسمت میشود آنکه بجانب راست میرود جاده کوار و فیروز آباد و خفرو جهرم است، قریب ۱۴ کیلومتر که از پل فسا بگذرند به دوراهی مجددی میرسند از جانب چپ بسوی خفرو جهرم و از جانب راست بطرف کوار و فیروز آباد میروند.

بند بهمن

پیش از رسیدن به کاروانسرای کوار که در ۵۶ کیلومتری شیراز است جاده فرعی از جانب راست بطرف مغرب میرود و پس از طی هشت کیلومتر به بنای تاریخی بند بهمن میرسند. بند بهمن در دوران ساسانیان بر روی رودخانه قرآقاج ساخته شده درازای آن ۲۶ متر و ضخامت آن در بالا مختصری کمتر از چهار متر است و چند سال پیش مالکین خفر آنرا بنحو صحیح و اساسی تعمیر کرده اند و اکنون علاوه بر جنبه تاریخی از نظر موقعیت طبیعی محل بسیار زیبا و دیدنی است و برای شناختن تفریح مردم زنده دل شیراز و مسافران صاحب دلی که بآن حدود میروند مکانی عالی و روح پرور بشمار میرود.

۲ - فرمشگان

چون از کاروانسرای کوار بگذرند و مسافت مختصری از جاده راطی نمایند راه

اصلی بطرف جنوب بفیروز آباد میرود و راه فرعی از جانب چپ بطرف فرمشگان میپیچد که قسمتی از کواری محسوب گشته آبادیهای متعددی دربر دارد و بمسافت ۲۲ کیلومتری پس از کاروانسرای کواری به آبادی علی آباد که جزء فرمشگان است میرسند و در دو کیلومتری شمال این آبادی تل باستانی مهمی بنام تل حکوان وجود دارد.

تل حکوان

تل حکوان ارتیه‌هائی است که قطعات سفالهای پیش از تاریخ در دامنه آن پیدا میشود در بهار ۱۳۳۸ خورشیدی باموافقت اداره کُل باستانشناسی بر طبق درخواست آقای جلال آرین مالک فرمشگان که علاوه بر همه گونه اقدامات عمرانی اساسی در شیراز و فرمشگان و غیره نسبت باماکن تاریخی هم از هر بابت روشن بین و علاقه‌مند هستند بوسیله اداره باستان شناسی فارس مختصر خاکبرداری و گمانه علمی در تپه مزبور انجام گرفت و در نتیجه آثار بنائی از عهد هخامنشی در تپه مزبور هویدا گردید که آنرا بر روی شالوده سنگی سفیدی که طول آن از شمال غربی بجنوب شرقی قریب ۲۴ متر و پهنای آن قریب ده متر است ساخته بودند و قطعه سنگ سفید دارای نقش برجسته سربازان جاویدان بالباس خوزی (مردم شوش) و نیزه‌های بلند نزدیک شالوده مزبور پیدا شد که بقایای طرح کنگره شبیه تاج نظیر آنچه بر فراز آستانه‌های سنگی تخت جمشید موجود است بر بالای آن حجاری کرده‌اند (ش ۱۴۸) و آثار دیوارهای خشتی و اطاقها بر بالای صّفه‌ای که از شالوده نامبرده ایجاد میگردد کشف شده است، کشف بنای هخامنشی مزبور میرساند که همانطور که احتمال داده میشود در مسیر راه شاهی بین تخت جمشید و شوش بناهای کوچکی از اندوران جهت توقف و استراحت شاهنشاهان هخامنشی ساخته بودند و استفاده نهار خوری و شکار گاه هم از آنها میشده است و با توجه باینکه مسافت تخت جمشید با قصر ابونصر تقریباً بمسافت قصر ابونصر و تل حکوان برابر است بخوبی میشود احتمال داد که قصر ابونصر نخستین منزلگاه راه شاهی فوق‌الذکر و تل حکوان دومین منزلگاه آن از جانب تخت جمشید بوده است.

آثار منزلگاه‌های دیگری هم‌یکی در فیروز آباد^(۱) و یکی بطور احتمال در بالا ده نزدیک جره وجود دارد و همچنین بقایای بنائی از دوران هخامنشی در حوالی فهلیان است که در موقع خود بذکر آن خواهیم پرداخت .

کیفیت قطعه نقش برجسته نیزه داران فوق بخوبی میرساند که کاخ کوچک هخامنشی مدفون در تل حکوان اختصاصاتی مربوط بخود دارد و از لحاظ تاریخ معماری و حجاری هخامنشی اهمیت و امتیازات خاصی را حائز میباشد^(۲) و جادارد به مالک آن از نظر توجه به چنین محل تاریخی مهم و ارج شناسی از آثار نهفته آن تبریک گفتد شود، مجسمه شیر سنگی خفته و شکسته از سنگ سیاه بطول ۷۴ سانتیمتر و بلندی ۴۷ سانتیمتر (تا حد گردن که موجود است) (ش ۱۴۹) که چندی پیش بدستور اداره کل باستانشناسی بموزه پارس آورده شد در کنار امامزاده نزدیک آبادی هوزمائی بمسافتی از تل حکوان قرار داشت و با احتمال نزدیک بدیقین میتوان پنداشت که آنرا از کاخ کوچک هخامنشی تل حکوان با نجا برده بودند .

در حول و حوش حکوان محله‌های تاریخی دیگر بنام قصر احمر و تل دوشقا و تل موشگی وجود دارد ، در قصر احمر بدنه دیوار با ممالط قرمز بسیار محکم دیده میشود و قطعات ظروف پیش از تاریخ در آنجا بدست می‌آید در دو محل دیگر (تل دوشقا و تل موشگی) آثار اینیّه عهد هخامنشی موجود است^(۳) و بطور کلی معلوم میگردد ناحیه مزبور آثار باستانی متعددی را دربر دارد که کاوش مفصل و بررسی کامل آن نیازمند فرصت و فراهم بودن وسایل و مقدمات لازم دیگر میباشد و

(۱) در شماره اول مجله باستانشناسی (بهار و تابستان ۱۳۳۸) ضمن گزارش اداره باستانشناسی فارس - صفحه ۱۶۰ و ۱۶۱ اشاره بوجود آثار بنیادی از عهد هخامنشیان در فیروز آباد فارس شده است در این باره توضیحاتی هم ضمن قسمت ذیل در پایان کتاب مرقوم رفته است .

(۲) از طرف اداره کل باستانشناسی در پائیز ۱۳۳۸ هجری بریاست آقای علی حاکمی مدیر موزه ایرانماستان برای کاوش در فرمشکان اعزام شدند و کاوشهای مفید اساسی در آنجا بعمل آوردند که البته نتیجه آن از طرف اداره مزبور انتشار مییابد .

(۳) اطلاعات مذکور در باره نقاط باستانی قصر احمر و تل دوشقا و تل موشگی مرهون لطف آقای علی حاکمی مدیر موزه ایران باستان است که در محله‌های مزبور به تحقیقات و تجسسات علمی پرداخته‌اند .

امید قطعی می‌رود از طرف اداره کُل باستان‌شناسی در دنباله اقدامات و مجاهدتهای قبلی
کاوشهای وسیع و مکمل تحقیقات پیشین در آنجا بعمل آید.

۳ - خفر

بلوک خفر بعد از کوار و در جنوب شرقی آن قرار دارد، پس از آنکه از شیراز
به پل فسار رسیدند و راه جانب راست را ادامه دادند هنگامیکه بدوراهی بعدی میرسند
اگر راه دست چپ را که بجهرم می‌رود ادامه دهند و پس از طی قریب ۴۰ کیلومتر
سراغ آبادی کراده را بگیرند میتوان بیاز دیدن اثر تاریخی بنام قبر جاماسب در نزدیکی
آن پرداخت، از راه کوار هم اگر بروند و به آبادی مزبور برسند میتوان بمنظور
رسید و اثر تاریخی قبر جاماسب را مشاهده نمود.

قبر جاماسب

محاذی آبادی کراده بمسافت کمتر از دو کیلومتر بر فراز کوهسار کوتاه
یک سنگوی سنگی مربع است که هر یک از اضلاع آن قریب پنج متر و نیم و بلندی
آن قریب ۶ متر بوده جانب جنوب شرقی آن منهدم گشته است.
بر طبق آنچه در کتاب آثار عجم نوشته شده است (۱) سابقاً بر بالای این سگو
بقعه هشت ترکی موجود بوده است، سگوی مزبور را از سنگهای تراش بزرگ که
ابعاد هر کدام یک متر در نیم متر و بیشتر و کمتر است ساخته بودند و مردم محل در
باره این بنای قدیمی و بقایای دیوارها و آثار نزدیک آن افسانه‌هایی میگویند.

آثار باستانی تادوان

بقراریکه در کتاب آثار عجم مرقوم رفته است (۲) تادوان نام یکی از بلوک
خفر و بمسافت سه فرسنگی آن واقع میباشد و «در آنجا تنگی است میان دو کوه
که چندان بهم فاصله ندارد، در آن تنگ از دو طرف بر دیف خانهای بزرگ و غرفه‌ها

(۱) چاپ بمبئی محرم ۱۳۱۲ قمری صفحه ۱۹

(۲) ایضاً همان کتاب صفحه ۱۳

در سنگ نقر شده از پائین که بیالانظر افکنند محلّ تماشاست و چون در آن غرف پا نهند مقام حیرت ، تمام دخمه بوده که اموات را در آنها میگذارد و خطوطی در آنها دیده نمی شود یکی از آن دخمه ها بسیار وسیع و گشاده است و مثل بازار طولانی جز بمدد چراغ در آن نتوان گردش نمود بعضی بر آنند که اکتهايش دیده نشده است زیرا که بسی هولناك و بیم هلاك است ، می نماید که آن دخمه ها قبور سلاطین باشد. بنای قدیمی اسلامی بنام بقعه خلیفه نیز در بلوك خفر هست که چون اطلاع راجع بآن تا هنگام چاپ این فصل آماده نبود در قسمت ذیل کتاب مذکور میگردد .

۴ - سروستان

سروستان بمسافت ۸۴ کیلو متری مشرق شیراز است و جاده آن از پل فسا منشعب گشته بجانب چپ میرود و از کرانه جنوبی دریا چمهارلو میگذرد . در سروستان دو بنای تاریخی مهم وجود دارد یکی کاخ عهد ساسانی که در محل بنام قصر ساسان خوانده میشود و دیگری مزار شیخ یوسف سروستانی .

کاخ ساسانی

این کاخ بمسافت قریب ۹ کیلو متری جنوب غربی سروستان واقع گردیده است و هنگامیکه از شیراز بسروستان میروند بمسافت زیادی پیش از رسیدن بسروستان سواد آن از دور در جانب جنوب پدیدار میباشد ، بنای معظمی است از سنگ و گچ ساخته شده گنبدها و ایوانها و اطاقها و دهلیزهای متعدد دارد (ش ۱۵۰ و ۱۵۱) و از آثار بهرام گور با بهرام پنجم ساسانی (۴۲۰ تا ۴۳۸ میلادی) است (۱) که بوسیله مهر نرسی وزیر معروف او که صدارت یزد کرد اول و یزد کرد دوم را نیز عهده دار بوده ساخته شده است ، از سال ۱۳۳۵ شمسی تعمیرات مفصل و اساسی این کاخ بوسیله باستانشناسی فارس انجام میشود (ش ۱۵۲) - ناهمواریهای زمینهای مجاور نشانه ابنیه ای است که در حول و حوش آن بنیاد نهاده بودند ، این بنا در تاریخ ۲۴ شهریور ماه ۱۳۱۰ ذیل شماره ۲۳ در فهرست آثار تاریخی ایران ثبت رسیده است .

(۱) کتاب باستان شناسی ایران قدیم تألیف در مسور و اندبرگ چاپ لیدن ۱۹۵۹ ص ۴۷

مزار شیخ یوسف سروسستانی

این بنای شیواوتاریخی مشتمل بر دو چهارطاقی با ستونهای سنگی و رومیهای از سنگ تراش است که با ظرافت و استادی کامل تراشیده و استوار ساخته اند، اصول معماری عهد ساسانی و شیوه سنگ تراشی خداخانه شیراز در آن مشهود است (ش ۱۵۳)، بر سنگ قبر بقعه اصلی نام شیخ یوسف بن یعقوب سروسستانی و تاریخ ۶۸۰ هجری خوانده میشود، سنگ قبر بقعه متصل بآن بنام محمد بن حسن بن علی البیضاوی مورخ بد ۱۱ رمضان ۷۱۰ هجری است، بر سردر جنوبی نام استاد علی ابن حسین علی الغازی و تاریخ محرم ۶۸۰ هجری مرقوم رفته است، تاریخ سر در شرقی (ش ۱۵۴) ۷۱۴ ذکر شده و در پائین آن روی لوحه سنگی بدغرس درخت سروی بسال ۷۳۱ در صحن بقعه اشاره نموده اند.

۵ - نیریز

مسافت نیریز تا شیراز مجموعاً بالغ بر ۲۳۰ کیلومتر است و برای رفتن بآنجا از سروسستان راه را بجانب مشرق ادامه میدهند، در الواح گلی تخت جمشید نام ناری زی را منطبق با نیریز دانسته اند، در نیریز یکی از قدیمترین و مهمترین ابنیه قرون اول اسلام ایران یعنی مسجد جامع آن شهر وجود دارد (ش ۱۵۵) ایوان بلند آن از نمونه های مشخص معماری ایران بعد از اسلام بشمار میرود که به پیروی از سبک معماری اصیل عهد ساسانی بنیاد شده است (ش ۱۵۶) تاریخ محراب قدیمی مسجد ۳۶۳ هجری بوده بگفته مقدسی بنای اصلی مسجد مزبور متعلق به ۳۴۰ هجری میباشد، مسجد جامع نیریز در تاریخ ۹ مرداد ۱۳۱۲ ذیل شماره ۱۹۲ در فهرست آثار تاریخی ایران ثبت رسیده است.

۶ - فسا

فسا در جنوب شرقی سروسستان بمسافت ۸۰ کیلومتری آنست، بگفته برخی مورخین نام فسا در قدیم پارسا گرد بوده است، در الواح گلی تخت جمشید نام بشی یا باشی یا خوانده میشود که آنرا نام فسا در عهد هخامنشی شناخته اند، در

کنار شهر تپه‌ای قرار دارد که بر فراز آن درادوار باستانی قلعه‌ای بنا نهاده بودند و بنام قلعه ضحاک خوانده میشود و در تاریخ ۲۴ شهریور ۱۳۱۰ ذیل شماره ۱۵ در فهرست آثار باستانی ایران ثبت رسیده است .

بمسافت سه فرسنگی شمال شرقی فسادر محل معروف به تنک کرم آتشکده عهد ساسانی در میان دو کوه واقع گردیده مشتمل بر بنای سنگ و گچی مفصلی میباشد و در تاریخ ۱۲ اسفندماه ۱۳۱۵ ذیل شماره ۲۶۴ در فهرست آثار تاریخی ایران ثبت گردیده است .

بمسافت قریب ۲۰ کیلومتری فسا در جانب راست جاده داراب نزدیک آبادی گلپان تپه‌ای وجود دارد که آثار پیش از تاریخ در دل آن نهفته بوده در سالهای ۱۳۳۷ و پس از آن از طرف اداره کل باستانشناسی بتصدی آقای فریدون توللی بازرس فنی آن اداره در آنجا کاوشهای علمی صورت گرفته است .

۷ - اصطهبانات

اصطهبانات بمسافت ۷۴ کیلومتری فسا و تقریباً در مشرق آن واقع است ، مسافت اصطهبانات از شیراز قریب ۲۴۰ کیلومتر میباشد ، در نزدیکی اصطهبانات اثر تاریخی دور افتاده و فراموش شده‌ای بنام ایگک یا ایچ وجود دارد که در فارسنامه ابن بلخی (اواخر قرن پنجم هجری) و تزهت القلوب حمدالله مستوفی (نیمه اول قرن هشتم هجری) و آثار عجم فرصت شیرازی (اوایل قرن چهاردهم هجری) اطلاعاتی درباره آن مذکور است و طبق توصیف کتاب آثار عجم این محل در سابق دارالحکومه شبانکاره بوده در چهار فرسنگی جانب شرقی اصطهبانات واقعست : «در آنجا کوهی است که آنرا قلات آبی نامند ، قلعه محکم بر بالای آن گچ و سنگ ساخته بوده اند که اکنون خرابست و در کمر آن کوه چهل بر که در سنگ بیرون آورده که در آنها آب میآمده همچنین قریب بقلعه مذکور هفت بر که دیگر است و آب آن بر کهها از چشمه بوده که آنرا بن دره خوانند و آن آب از چشمه که بیرون میآید داخل میشود در عمارتی که گنبدی بر آن افراشته شده است و در آن عمارت دور تا دور

وسعتگاهی برای استراحت هست پس آب از آنجا میگذرد و بعد سر از زیر شده صحرائی میگذرد و بان زراعت مینمایند ولی سابقاً آب از چشمه که بر آمده داخل میشده در جداولی که در کوه بریده اند و از آن جداول به بر که هامیر یختند، اکنون آن ممر خرابست، دیگر از جمله آثار آنجا معبدی بوده قریب بچشمه مذکور ایوان مانند سه ذرع تقریباً ارتفاع دارد در کوه از سنگ بریده اند و آن هم از آثار سلاطین عجم است که بعدها آنرا مسجد قرار داده و محرابی بر آن افزوده اند و خطوطی بر آن منقور است و پائین تر از آن مسجد نیز بر مسطحه‌هایی از کوه خطوط بسیار نقر شده است.

ویرانه های قلعه ایچ اکنون بنام (شهر ایچ) خوانده میشود و در دامنه های مرتفع کوهستانهای اطراف آبادی ایچ واقع گردیده است و باستانشناس فقید انگلیسی سراو رل استین^(۱) در سال ۱۳۱۲ شمسی ضمن بازدید نواحی شرقی فارس محل مزبور رانیز بررسی و مطالب مرقوم در کتاب آثار عجم را تأیید و ضمناً اظهار نظر نموده است که آثار باستانی مزبور از لحاظ طرز بنا و معماری کاملاً قابل توجه میباشد.

دانشمند فقید ایرانی نیکلار است^(۲) در مقاله مفیدی که راجع باین اثر تاریخی در مجله مهر - شهریور ۱۳۳۲ - نگاشته (و مطالب بالا هم از آن اقتباس و استفاده شده است) چنین اظهار نظر نموده است که اهمیت آثار ایچ (تنها از نقطه نظر باستانشناسی بمعنی اخص و از لحاظ چگونگی فن معماری نیست بلکه بیشتر مربوط بموقعیت و نقش اجتماعی آن در قدیم است که مشرف بر جاده معبر ایلات بوده بالای سرتنگه معروفی قرار دارد که راه قدیمی اصطهبانات بداراب از آن میگذشته است.

۸ - دارابگرد

دارابگرد نام قدیمی بوده نام شهر کنونی آن داراب است که بمسافت

Sir Aurel Stein (۱)

Nicolas Rast (۲)

۱۱۱ کیلومتری جنوب شرقی فسا واقع گردیده مسافت آن تا شهر شیراز بالغ بر ۲۷۵ کیلومتر است ، محل دارابگرد در پنج کیلومتری جنوب شهر داراب فعلی است ، در دارابگرد آثار تاریخی چهار گانه عهد ساسانی قرار دارد که عبارتست از قلعه دحیه ، نقش رستم ، مسجد سنگی ، آتشکده .

قلعه دحیه

این بنا در پنج کیلومتری جنوب شهر و همان قلعه عهد ساسانی است و مشتمل بر محوطه دایره شکلی میباشد که حصار مستدیری در اطراف آن ساخته اند و در وسط آن کوهسار مخروطی شکلی قرار دارد و در دامنه کوه و قسمتهای دیگر محوطه مزبور بقایای ابنیه و سنگ و آجر و گچ فراوان موجود بوده قطعات سفال زیادی هم در آنجا پراکنده است و از محلهائی محسوب میگردد که با فراهم بودن وسائل و مقدمات شایسته خاکبرداری و کاوش علمی دامند داراست ، محل مزبور در تاریخ ۲۴ شهریور ماه ۱۳۱۰ ذیل شماره ۱۴ در فهرست آثار تاریخی ثبت رسیده است .

نقش رستم

در جانب شمالی کوهستان موسوم به کوه یهنابین شهر داراب فعلی و قلعه دحیه یادارابگرد نقش برجسته ای مشتمل بر صحنه پیروزی شاپور اول بر والرین امپراطور روم شرقی حجاری شده است (ش ۱۵۷) ، سرداران و بزرگان ایران پشت سر شاپور ایستاده اند و والرین رو بروی شاهنشاه ایران ایستاده شاپور دست سیر یادیس^(۱) را که به فرمانروائی روم برگزیده است در دست گرفته و عرابه و اسب والرین و اسرای رومی پشت سر امپراطور مغلوب دیده میشود ،^(۲) این نقش در تاریخ ۱۲ اسفند ماه ۱۳۱۵ ذیل شماره ۲۶۷ در فهرست آثار ملی ایران ثبت رسیده است .

مسجد سنگی

در محل دیگر همان کوه یعنی بر جانب جنوبی آن محوطه وسیعی را در دل کوه تراشیده اند که بنام مسجد سنگی خوانده میشود ، محوطه مزبور شامل راهرو

(۱) Cyriadis (۲) - در این نقش تصویر قریب ۳۰ نفر حجاری شده که بعضی از آنها

فقط سرشان نموده گردیده است .

پهنی است که برواقی منتهی میگردد و پس از گذشتن از رواق به فضای چهار گوش وسیع رو بازی میرسند و در چهار جانب فضای مزبور شاه نشینهایی در دل کوه تراشیده اند (ش ۱۵۸) در وسط محوطه چهار گوش حوضی قرار دارد، این بنا مربوط بعهد ساسانی و نقشه آن کمی شبیه تالار بزرگ کاخ شاپور اول است که در ویرانه های شهر شاپور کشف نموده اند، در دوران اسلام تبدیل به مسجد گردیده در شاه نشین جانب قبله محرابی احداث نموده اند و کتیبه هایی که کاملاً خوانده نمیشود و نام اتابک ابوبکر در آن تشخیص میگردد بر بالای مدخل فضای چهار گوش مرقوم رفته سال تاریخ ۶۵۲ هجری که مقارن با زمان اتابک ابوبکر سعد بن زنگی باشد در کتیبه جدا گانه بردیوار سمت چپ رواق حجاری گردیده است، این اثر تاریخی در تاریخ ۱۵ آذرماه ۱۳۱۴ ذیل شماره ۲۲۹ در فهرست آثار ملی ایران ثبت شده است.

آتشکده

بمسافت قریب دو فرسخی شمال شهر داراب بنای گنبدی آجری بار تفاع تقریبی ۱۲ متر بر بالای سنگوی مربع عریضی که از سنگ و گچ ساخته اند استوار بود که بنام آتشکده آذر جو شناخته شده است، بر اثر ویرانی زیادی که بآن وارد آمده ثبت آن در فهرست آثار ملی مورد نیافتن است.

۹ - جهرم

جهرم بمسافت هفتاد کیلومتری جنوب فسا است. چون از جهرم بطرف جنوب خارج شوند پس از طی مسافتی بمحلی میرسند که گلک نام دارد و از آنجا که به جنوبتر بروند به دو محل مجاور یکدیگر بنام حرم (بروزن گرم) و کاریان خواهند رسید.

آتشکده کاریان

کاریان محل آتشکده معروف کاریان است که آتشکده موبدان (آذر فرنبغ) بوده و یکی از سد آتشکده بزرگ ایران در عهد ساسانیان بشمار